

URBANISTIČKA RJEŠENJA SARAJEVSKIH TRGOVA¹⁾

Slučaj je htio da se — gledano hronološki — na kraju Grabrijanovog polemičko-publicističkog rada, prije djela »Sarajevo i njegovi trabanti« (Zagreb 1942.), pojavi članak u kome je on sam rezimirao dobar dio materije iz ranijih članaka. Iako su problemi poznati od ranije, čitalac, uglavnom, ne stiče dojam ponavljanja, već prije sređivanja i taloženja misli kojima je naknadno studiranje dodalo nove argumente — (Red.).

Grad, to je složen organizam, kao, recimo, jedan stan. Stan služi jednoj porodici, dok grad služi jednoj velikoj porodici, tj. zajednici, dakle, povećalo se samo mjerilo. U stanu ima svaka prostorija svoje mjesto. Tako isto treba da ima i svaki kvart svoju zonu u gradu. No, Sarajevo toga nema, pa je stoga u njemu sve moguće.

Nije moguće, ipak, instalirati spavaću prostoriju u kuhinji i obrnuto, uz pretpostavku da se vodi računa o jednom određenom standardu života, odnosno kulture.

Trg, tj. »foyer«, je najsvečaniji prostor u gradu i po njemu jedan grad pokazuje i cijelo svoje naličje. Trg, dakle, nije jedan čisto utilitarni teren za manifestacije, promet i slično, nego, on treba da bude još i lijep i reprezentativan. Trg je u stvari onaj kutak u gradu koji odaje kulturni nivo svakog velikog naselja.

Kad zapadnjak prolazi prvi put kroz Sarajevo, odmah mu se javlja pomisao: grad bez trgova! Tada polako otkriva one avlije iza ograda sa prozorima, ispred džamija i kuća. Za razliku od savremenog života, sve javne svečanosti prenose se pred svetište.

Meka, to je atrij; ima značenje prizemnog zatvorenog prostora i islam još uvijek živi u tom obliku trga ispred džamije. Orijentalni trg, prema tome, pokazuje težnju za zatvaranjem, dok je u Evropi tendencija da se stvaraju otvoreni trgovi. To su, dakle, dvije koncepcije.

Ispočetka je i Zapad poznavao atrij, tj. zatvoreni trg, dok nisu renesansa i barok stvorili otvoren prostor. U taj prostor imao je svaki pravo pristupa, za razliku od atrija u koji mogu ući samo pravovjernici, odnosno samo članovi porodice u stambenim kućama. Atrij služi intimnom životu, za razliku od trgova koji služe za javnu upotrebu. Atrij, to

¹⁾ Članak objavljen u listu »Pravda« Beograd, 24. februara 1941.

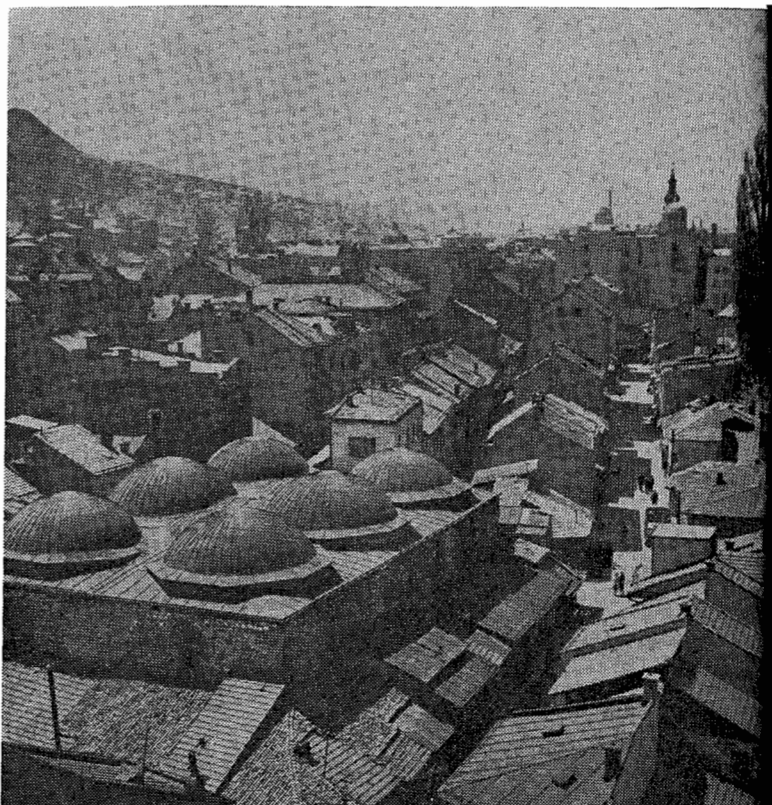
je prostor u kome se čovjek može koncentrirati, dok je trg prostor na kome je koncentracija mnogo teža. Stoga upotrebljavamo atrij još i danas na Zapadu, svuda gdje težimo za koncentracijom na trgu.

Atrij = arkadno dvorište = unutrašnji život, a naš unutrašnji život je javni život! Pošto Sarajevo nema trgova za javni život, a uz intiman život postoji i onaj spoljni (mislim kada ljudi izražavaju svoju zajednicu u kulturnim ili političkim manifestacijama) — trebalo bi za ovaj javni život stvoriti slobodne trgove. U svom neprestanom i živom razvoju Sarajevo se, tako reći, preko noći našlo pred ovim zadatkom, da stvara trgove o kojima je ovdje riječ.

Moderni urbanizam teži za tim da stvara što više trgova duž prometnih ulica da bi time rasteretio sredinu grada i da bi doveo što više sunca i zelenila. Podsjećamo samo na rješenje Le Corbusiera koji je nizanjem trgova duž ulica čitavom gradu dao naličje velikog naselja, koje se prelijeva u trgove.

Svuda, međutim, gdje postoji kultura, postoji i poštovanje i osjećaj za ono što nam je prošlost dala dobroga, ili drugim riječima, samo se u varvarskim periodima nemilosrdno ruši i stidi se svoje prošlosti. Kada je riječ o Sarajevu, ne bismo smjeli poći putem kojim je pošla Austrija. Taj put izgledao je, možda, dobronamjeran, ali je bio bez pravilnog shvaćanja stvari. Nastojanja Austrije vidjela su samo egzotiku, a ne organske strane problema. Samim tim na ovo tlo unesen je egzotičan maurski stil

Gdje postoji kultura, postoji i poštovanje za ono što je prošlost dala dobroga.

i stvarana neka kolonijalna arhitektura. Kad smo kod ovih napomena, podsjećamo na nemoguću Gradsku vijećnicu, ili na one predgradnje ispred Careve džamije! Štaviše, mogli bismo postaviti čak i jedan kriterijum za lako prepoznavanje svih grešaka i kopija koje su importirane. Tako, na primjer, nijedna od domaćih džamija nije simetrična, iz prostog razloga što svaka od njih ima samo po jedan minaret, i to sa strane. Svaka od njih potpuno je prilagođena prirodi u tolikoj mjeri da daje za sebe poseban izgled. Pokušaj da se simetrija postigne, i pored jednoga minareta, učinjen je kod Careve džamije, ali ni ovaj nije uspio i zbog toga i ova predgradnja predstavlja silovanu arhitekturu.

Baščaršija — Novi Tašlihan — Titova ulica

U pogledu Baščaršije i drugih starih dijelova grada do u posljednje vrijeme vladala je među stručnjacima potpuna dezorijentacija. Sada se pitanje pokreće sa mrtve tačke. To je učinjeno raspisom natječaja za izgradnju novog Tašlihana.

Rješavanje urbanističkih pitanja u Sarajevu je vrlo teško, jer se ovdje prepliće Istok sa Zapadom. Tu se uvijek postavlja pitanje šta će biti sa starim dijelovima grada, koji imaju svoje nedostatke, ali, pored toga, i objekte vanredno oblikovane.

Staro Sarajevo građeno je piramidalno: niske kuće i dućani uzdižu se preko kupola i džamija i bazilikalnih krovova hanova između jablanova i minareta. Ove piramidalne koncepcije trebalo bi primijeniti na trgove; oko njih stvarati obruče i okvire u kojima bi one mogle doći do

Ali-pašina džamija, primjer biserne plastike

svog izražaja. Obručom modernih građevina trebalo bi odrediti granice visokog i niskog predjela grada, pa ih međusobno povezati u jednu cjelinu. Ostali bi na prelazima iz jednog u drugi dio grada ulazi. Glavni od njih bio bi onaj koji vodi iz Vase Miskina ulice u Bašaršiju. Na tom mjestu nastaje jedinstvena grupacija stare arhitekture. Danas je pogled na ovu arhitekturu potpuno rastrgan. Da bismo uhvatili ovaj lijepi dio grada i omogućili pogled na nj kao iz fotografske kamere, potrebno je na određenom mjestu podići portu. To čine Kinezi, koji podižu porte ili glorijete, da bi omogućili jednim pogledom intenzivan doživljaj slike lijepog dijela grada.

Izgradnja novog Tašlihana, u sklopu postojeće arhitekture Begove džamije, sa urbanističkog stanovišta je vrlo delikatna problem. U ovom slučaju nije dozvoljeno stvariti neke fenomenalne arhitekture; tu treba da se stvori zid sa nekoliko niša i to sve ima da posluži samo kao pozadina prekrasnim arhitektonskim oblicima ispred njega. Elementi sa kojima ovdje raspolazemo su: prizemni dućani, atrijski sa česmom i džamijom, sahat-kula, jablanovi i porta, i konačno stijena — zid, koja bi trebalo da bude kulisa novog Tašlihana. Njegova fasada mora biti izgrađena stilom prilagođavanja, a nipošto kao neka samovoljna arhitektura koja bi rasparčavala cjelinu. Ove elemente treba slagati u cjeline, kao što to čine djeca kad slažu domine. To je isto kao kad želimo u slobodnom prostoru da istaknemo neku plastiku i da je povežemo sa pozadinom i okolinom kako bi došla do svog punog izraza.

U Sarajevu ima još mnogo ovakve biserne plastike. Ali ona se nemilosrdno uništava. Ostanke bi trebalo spasavati. Primjere imamo svuda. Uzmimo samo Titovu ulicu. Tu su bile u slobodnom prostoru Ali-pašina, Hadži Idrizova, Kemaludinova i Ferhad-begova džamija. Sve ove prostore ne bismo smjeli izgraditi, tu bismo morali stvarati stijene za plastiku! Morali bismo izgraditi skverove, tj. niše u kojima bi stajale te džamije. Skver, to je u stvari jedan poluzatvoren prostor, koji je prema glavnoj arteriji otvoren. Ako posmatramo skver s ekonomskog stanovišta, njime dobijamo tri fronte umjesto jedne, a mogli bismo prizemno i stranu s ulice izgraditi dućanima, ako težimo za velikim novčanim efektom.

Elementi naših skverova bili bi, dakle:

- 1) višespratna građevina u obliku obruča (niz povezanih građevina) koja stvara nišu za džamiju;
- 2) džamija u toj niši, koju treba sačuvati;
- 3) ispred nje niski prizemni dućani za eksploataciju i
- 4) zelenilo ili park koji veže sve navedene elemente u jednu cjelinu.

*

Dosada je bilo riječi o orijentalnim trgovima. Sada ćemo se osvrnuti na evropske trgove, jer se ovdje radi o preplitanju orijentalnog s evropskim.

Jedini postojeći evropski trg u Sarajevu je onaj ispred Katedrale. Ovaj trg strahovito je go, nema plastike i ničega što bi čovjeka privlačilo. Trebalo bi ga zasaditi nekim zelenilom, kao nekom kolonadom od drveća, koja bi optički stvarala zeleni atrijski.

**Prostor pred
Katedralom — jedini
evropski trg
u Sarajevu**

Trg Oslobođenja

Za izradu ovog Trga treba da posluži Pičmanov projekat. Taj projekat zasniva se na tipično akademskom shvatanju trgova iz 19. stoljeća, tj. na parceliranju trgova u manje nepovezane prostore. Na ovaj način, u našem slučaju dobili smo, upravo, tri ovakva trga, i to: trg ispred Bogoslovije (sada Ekonomskog fakulteta), produžnu aleju ispred Crkve i trg ispred Oficirskog doma (sada Dom JNA). Svaki od navedenih trgova stvara svoju osovinu, a među sobom ih dijeli aleja ispred Saborne crkve. Ova aleja, međutim, nema nikakve orijentacije i ona bi morala da ide makar koso prema Ulici JNA da bi na taj način dobila neki izlaz. Aleja služi i kao pozadina spomeniku, koji se nalazi u sredini većeg trga, ispred Bogoslovije. Spomenik, međutim, koji je orijentiran samo prema jednoj strani, kao što je to slučaj kod konjaničke figure, ne bi smio biti postavljen u sredini trga, kao, na primjer, obelisk, koji izgleda jednako sa svih strana. I ovdje je, dakle, ista pogreška kao kod Jelačićevog spomenika i Spomenika kralja Tomislava u Zagrebu. Spomenik kralja Tomislava izazvao je veliku aferu, jer je trebalo da bude svojim zadnjim dijelom orijentisan prema željezničkoj stanici. Pitamo se, dakle, da li sarajevski slučaj nije isti? Tu je ulica JNA jednako važna, a drveće koje je dijeli od spomenika, šest mjeseci u godini je bez lišća.

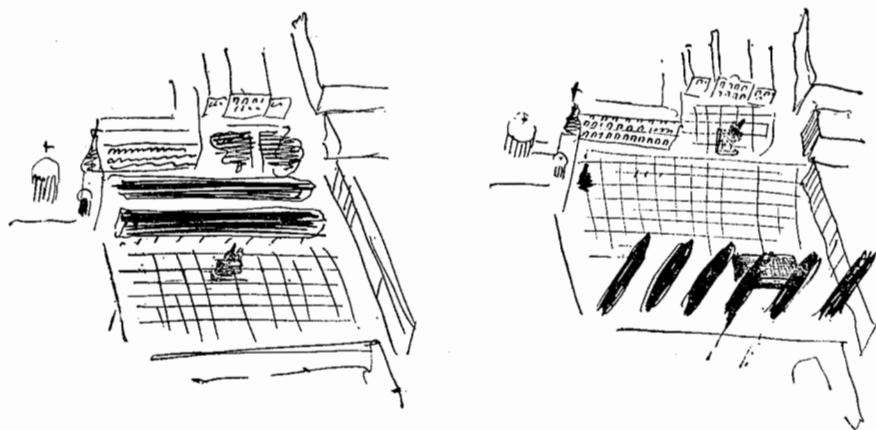
Najispravnije bilo bi postaviti pitanje tako da Saborna crkva dođe u središte trga, pošto je ona glavni razlog da se trg tu podiže. Ovakvo rješenje dao je arhitekt Neidhardt, koje ću sada protumačiti:

Otklonimo li sve što je na trgu, ostaje nam jedan prostor nepravilnog oblika, i to jedan veći prostor pred Crkvom i jedan manji pred Oficirskim domom, koji se prelijevaju jedan u drugi, a to je, neočekivano, moderan prostor! U ovom je prostoru Crkvu lako optički centrirati trokutnom relacijom, uostalom sredstvom, kakvim su se služili još renesansni majstori.

Postavimo li spomenik na mali trg ispred Oficirskog doma, gdje ima odgovarajuće zaleđe, a prema njemu, gdje se osovina Oficirskog doma siječe s osovinom Bogoslovije — bazen, samim tim crkva bi došla u težište trga. S obzirom da je prostor velik, možemo ga umanjiti visokim drvećem, tj. zelenim pilonima (na većim odstojanjima), između kojih će se otvarati novi vidici koji stvaraju odnose između čovjeka i gledanog objekta. Tako dobijamo samo parcijalne poglede na trg, što je kod ovako praznog trga potrebno.

Osim ovoga, trg treba još i povezati. A povezati ga je moguće jednoobraznošću okolnih zgrada. Povezanost, pak, kod kuća sa više vlasnika moguće je postići ako se propiše izgradnja kolonada svuda u prizemlju. Osim nove zgrade »Spasa«, koja može ostati zatvorena, morale bi sve kuće na trgu da budu izgrađene u prizemlju kolonadom. Jasno utvrđena prizemlja, na ovaj način, dala bi trgu onu harmoničnost kojoj se divimo na trgovima Brisela, Venecije i drugdje.

Pred Bogoslovijom je zamišljena još i terasa sa govornicom, što je vrlo važno kod svakog manifestacionog trga.

Usvojeno rješenje trga i protuprijedlog

Elementi ovoga trga su, dakle: crkva, bogoslovija, govornica, spomenik, arkade, zelenilo i voda. Međutim, izgleda da se nije vodilo toliko računa da bi se došlo do jednog ispravnog urbanističkog rješenja, koliko da se dobije senzacionalan trg.

Dom tehničke radinosti²⁾

Društvo inženjera u Sarajevu raspisalo je uži konkurs za izgradnju Doma tehničke radinosti koji želi da podigne ispred Fiskulturnog doma. Dom tehničke radinosti, međutim, samo je jedan detalj u nizu ostalih na tome trgu, koji još nije riješen kao cjelina. Ispravno bi bilo da se prvo riješi trg urbanistički, da se na taj način odredi mjesto za Dom na trgu i tek tada da se pristupi projektovanju samoga Doma. U tom smislu odgovorio je donekle arhitekt Neidhardt svojim radom za navedeni konkurs, dok su se svi ostali učesnici konkursa strogo pridržavali građevnog programa Doma. Donosimo osnovne misli njegovog projekta.

Park uz zgradu Izvršnog vijeća i Fiskulturni dom toliko je neugledan, vlažan i neprijatan, da skoro niko ne ulazi u njega. Trebalo bi mu sunca i oživjeti ga nekom modernom i sunčanom arhitekturom.

Ispred starih neorenesansnih palata Željezničke direkcije i zgrade Izvršnog vijeća moguće je smjestiti samo jednu arhitektonsku plastiku, koja može da bude najviše jednospratna sa solarijem i treba je smatrati kao horizontalni reljef na zemlji. Ni u kom slučaju ovdje ne bi smio doći kakav visinski kolos.³⁾

Osim Društva inženjera želi i »Cvijeta Zuzorić«⁴⁾ u Sarajevu da podigne Dom umjetnosti s izložbenim prostorijama. Nameće se pitanje zašto da postavimo Dom tehničke radinosti usamljen u jedan zabitni kut, gdje bi se izgubio, kada je reprezentativnije ako bi ovdje smjestili obje atrakcije. Domu tehničke radinosti, kao i Domu umjetnosti dali bismo trajnu vrijednost jednim tehničkim muzejem (za razliku od prostorija koje služe privremenim izložbama). U isto vrijeme time bi bio osiguran i neki prihod Društvu, pored toga što bi se baš kroz ovaj muzej građanstvo povezalo s njegovim akcijama.

Potreba muzeja s izložbenim prostorijama na slobodnom prostoru je jedno od najvažnijih savremenih pitanja, osobito kad pomislimo kako su svi ti arhitektonski elementi razbacani, na pr., u bašti sadašnjeg Muzeja, dok bi ovdje imali sve okupljeno u jednom atriju, gdje bi došle do svog izraza i do prave vrijednosti, a da i ne govorimo uopće o važnosti tog izložbenog prostora na slobodnom prostoru za vajare. Time bismo postigli da se kipari takmiče, jer bi svaki od njih nastojao da njegova plastika dođe u taj kulturni atrij. U sklopu navedenih muzeja imali bismo ovdje još i trg za manifestacije ispred Fiskulturnog doma.

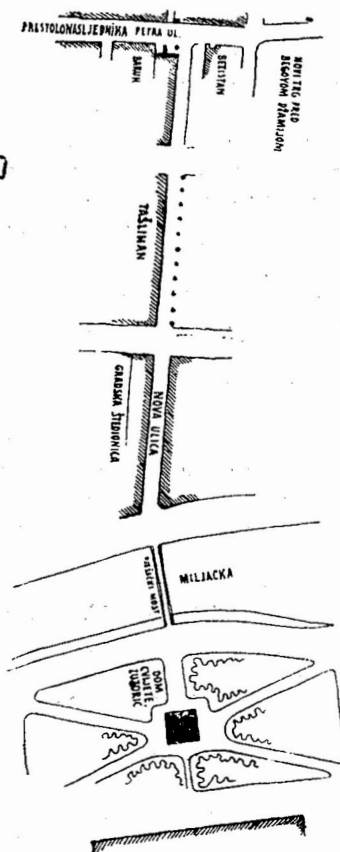
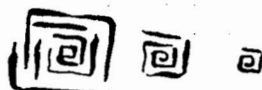
²⁾ O ovom pitanju napisao je Grabijan poseban opsežan članak u »Jugoslavenskom listu« od 16. marta 1941. g. pod naslovom »Od Doma tehničke radinosti do Paviljona Cvijete Zuzorić«. Zbog neaktuelnosti članak u ovu zbirku nije uvršten, a u želji da čitalac bude informisan o tom problemu, ostavljeno je ovo poglavlje.

³⁾ Iz ovoga se naslućuje da su Grabijan i Neidhardt bili svjesni da ovo mjesto nije za izgradnju pogodno. Dobro je da do realizacije Doma tehničke radinosti na ovom mjestu nikad nije došlo, a proširenje Parka i na predmetno zemljište, kako je to poslije rata realizirano, sigurno je daleko bolje rješenje.

⁴⁾ Prije rata je Klub kulturnih i javnih radnika u Sarajevu nosio ime lijepe Dubrovčanke — mecene umjetnika, Cvijete Zuzorić.

Sve u svemu, dakle: dvije atrakcije, plus dva muzeja, plus dva izložbena prostora na slobodnom, plus još i trg ispred Fiskulturnog doma, to je ukupno sedam motiva. Ili:

Dom tehničke radinosti = tehnika = nauka = duh; Dom umjetnosti = umjetnost = srce = duša i Dom tjelesne kulture = tjelesno va-
spitanje = tijelo, a sve zajedno ovo bi trebalo da sačinjava **jedan forum kulture**, koji bi se, ovako zasnovan, mogao izgraditi u etapama, tj. prema finansijskim mogućnostima.

Prijedlog za izgradnju Umjetničkog paviljona »Cvijeta Zuzorić« u Dušanovom parku — situacija